

Privredne prilike u Bosni i Hercegovini

crni flor, ljudi koji su se za njih borili propištali su nebrojeno puta pod čizmom nasilnika, ali narodi, koji se nikada nisu odrekli glavnog gesla Revolucije — Slobode, Jednakosti, Bratstva, —, jer bi se time odrekli sebe samih, koji nikada nisu prestali da misle na mir što ga je Francuska Revolucija, kojoj je rat bio nametnut, bila objavila celom svetu, nikada nisu zaboravili da su oni jedini rušitelji tirana i da od njihove snažne svesti i slobodne snage, od njihove organizovane, stvaralačke i progresivne volje zavisi njihova budućnost, budućnost njihove stvarne slobode. U njihovim ušima, danas kao i jučer, goreći od savremenosti, neuništivo odjekuju **klktave**, slobodarske reči **Marseljeze**:

*Hajdemo deco roda moga,
slave je naše svan'o dan,
na nas je cara robovskoga
krovavi barjak zavitlan.*)*

H. Alkalaj

Privredne prilike u Bosni i Hercegovini

Kad se Austro-Ugarska monarhija 1878 zabila na Balkan u bosansko-hercegovačkom klinu, zatekla je tu potpuno primitivnu naturalnu privredu, tako da period okupacije predstavlja oštru granicu u razvitku Bosne i Hercegovine. Pa iako u cjelini primitivna, ipak se privreda Bosne već tada dijelila na dva područja, sjever koji je stajao u kakvom takvom dodiru sa Hrvatskom i Slavonijom i jug koji nije imao te veze. Sjever je trgovao spuštajući se splavovima niz rijeke koje vode do Save i dužinom Save sve do Beograda i Zemuna, koji jedno vrijeme predstavlja za tu sjevernu Bosnu glavnu pijacu. Južni dio Bosne orijentira se više prema Dubrovniku i Carigradu nego prema sjevernom susjedu.

Ova razlika u orijentaciji ima svoj dublji uzrok i u prirodnim pretpostavkama privrede tadašnje Bosne. Uži sjeverni pojas, pri Savi, nije tako brdovit kao južni. On je bogatiji i raznovrsniji u proizvodnji, tako da je imao čim da trguje. Ugao prema Bihaću sa kraskim gorskim elementima već je pasivan i prema tome njegova privredna izolovanost vrlo je velika u relaciji prema Posavini. Ova prirodom uslovljena razlika privrede sjevernog uskog pojasa Bosne u odnosu prema jugu, ostaće i kasnije, i razlog je što ni sa forsiranim razvojem kapitalizma jug nije mogao da dostigne sjever.

*) Prevod Laze Kostića.

Privreda Bosne, koju je zatekla Austro-ugarska monarhija sastojala se iz prirodne poljoprivrede i od nekoliko značajnijih zanatskih centara, kao što je bilo Sarajevo, Travnik i Banja Luka, koji su prelazili lokalni okvir, i sa zanatskom radnošću u ostalim varošima i varošicama s isključivo lokalnim karakterom. Razmjena je bila najprimitivnija. Novac je u njoj učestvovao ograničeno i po obimu i lokalno. Najnužnije seljak je kupovao direktnom trampom. Elementi buduće industrije nalazili su se u najprimitivnijem stadiju. Tako taljenje željeza kod Varoša, koje su vršili sami mještani, potomci naseljenih Nijemaca, učinjanje kože i primitivne pilane koje su uspijevale jedva da podmire najuže lokalne potrebe.

Prema tome, privreda se nije još nalazila ni u onoj fazi razvoja koja se zove novčanom privredom, a čiji se smisao sastoji zapravo u tom da kapitalistička privreda jednog područja uspijeva da drugo područje, nekapitalističko, uvuče u svoju sferu razmjene. Novčana privreda nije uopće neki privredni sistem kao što se obično misli nego jedna faza u razvoju kapitalizma. Kad se ona dovrši, t. j. kad primitivni proizvođač, kakav je bio bosanski seljak, bude primoran da jedan dio svog proizvoda obligatno prodaje, da bi došao do novca, tek tada je stvorena podloga za tržište, na kojoj se može izgrađivati kapitalistička proizvodnja.

Ta podloga nije postojala i nju je stvorila tek situacija koja je nastala poslije okupacije.

Prodor kapitalizma u Bosnu vršio se na način karakterističan po sve privredno zaostale zemlje: započeo je sa državnim kapitalizmom. Specifično u tom razvoju je ovo. Austro-Ugarska imala je s okupacijom Bosne naročit plan svoje imperijalističke ekspanzije. Bosna je bila etapa u toj ekspanziji i zato je angažovanje države u privredi određeno u prvom redu tim političkim planom. U vezi s ostvarenjem tog plana, trebalo je, naročito zbog susjedstva sa Srbijom i rivalstva oko posjeda Bosne, stvoriti i takvu unutrašnju političku dispoziciju kod bosanskog stanovništva, da se preko nje u isto vrijeme i osigura posjed i stvori bolja baza za ekspanziju.

Prema tome, država se prije svega žurila da izgradi željeznice koje će Bosnu vezati za Monarhiju privredno. Taj značaj ima pruga Brod—Sarajevo—Mokovič. Pruge prema Srbiji imaju strateški značaj, i to ona Sarajevo—Višegrad isključivo, što je i bilo razlogom da se u njenu gradnju uplete i ministarstvo vojske, iako je građena u režiji bosanske vlade. A više strateški značaj imalo je i podizanje željezne industrije u Varešu i Zenici koja se nalazila u državnim rukama. Pored toga, država diže fabrike duvana, soli, eksploatiše nalazišta

uglja. Privatni kapital ne bi ove planove izveo zadugo, iako je na pr. u slučaju duvana i soli posao mogao da bude rentabilan i za izvoz. Investirati kapitale u rudnike uglja u primitivnoj zemlji bez industrije, sa ogromnim šumama, i to u rudnike koji ne daju prvoklasni ugali, nego lignit i mrki uglaj, to je mogla da u tadanjoj Bosni stvori samo država kojoj se žurilo da da neke rezultate i tako steče blagonaklonost stanovnika. Otud otvaranje fabrika duvana u Sarajevu, Travniku, Banjoj Luci, mjestima daleko od sirovina, da bi se dalo posla teškoj gradskoj sirotinji, koja se brzo množila, čim su počeli da se raspadaju stari društveni odnosi i koja je mogla da egzistira u latentnoj bijedi ranije primitivne privrede.

Razvoj se dakle vršio po takvom obrascu da država treba prva da stvori podlogu na kojoj će privatni kapital dalje da razvija svoju inicijativu. Ali specifična je to da je ta državna intervencija morala da bude i brza i da zahvati široko područje, tako da se u Bosni i Hercegovini brzo pojavljuje državni kapitalizam. Zato je do kraja svoje egzistencije pod Austro-Ugarskom u Bosni državna vlast bila najveći industrijalac i najveći trgovac.

Prvi interes privatnog kapitala pokazao se u oblasti trgovine. Administrativno uređenje Bosne, sa izgradnjom birokratskog aparata i održavanje jakih garnizona stvorilo je preko noći tržište za artikle koje je trebalo uvoziti i koje donosi sobom strani trgovac. Počevši od administrativnog aparata do trgovine, Bosna pokušava da govori njemački i da se oblači švapski, kako se tada izražavalo. Ali ne samo da su se strani artikli počeli uvoziti, nego i domaći ulaze u promet: jaja, kokoši, žito, voće, stoka, mliječni proizvodi, artikli koji su ranije bili namijenjeni isključivo potrošnji domaćeg stanovništva. Artikli koji su se ranije više trampili a manje prodavali za novac, postaju artikli nedeljnih pazarnih dana, na koje seljak dolazi. Činovnik je bio u izvjesnom periodu glavno bosansko unutrašnje tržište u modernom smislu, onaj koji je imao novčani prihod i živio samo od onog što kupi.

Glavni interes privatnog kapitala došao je nezavisno od stvaranja ovakvog unutrašnjeg tržišta koje bi moglo da postane osnov za razvoj bosanske kapitalističke privrede. On je došao zainteresovan za šume. U toku od nekoliko godina dižu se krupna šumska preduzeća, prosijecaju šumske željeznice, koje su imale da dopune oskudnu mrežu državnih željeznica. Ovaj kapital radio je za strano tržište. On je naišao na jednu povoljnu pretpostavku, jeftinu radnu snagu. Seljak je bio nezaposlen veći dio godine, a specijalno u šumskim krajevima zemljoradnja je bila ograničena krševitim i brčkim terenom i glavno zanima-

nje bilo je stočarstvo. Stočari raspolazu s ogromnim brojem suvišnih ruku, a njihove potrebe bile su minimalne. To je bila sigurno najjeftinija radna snaga u Evropi, kojoj je konvenirao ovakav način rada. U izvjesnim sezonama seljak se zaposli, zasluži nešto novca, a zatim, pošto nije prekinuo vezu sa svojim domom, vraća se opet kući na selo, čim prođe sezona sječe i izvlačenje drveta iz šuma, cijepanja daske i sl.

Industrija, privatna i državna zaposlivši desetak hiljada radnika, stvorila je drugi izvor novčanog prihoda za jedan dio bosanskog stanovništva. Na taj način postepeno nastaje radnička klasa u Bosni i Hercegovini. Činovnički aparat predstavljao je prvu fazu u obrazovanju unutrašnjeg tržišta. Formiranje radničke klase, koje je počelo nešto jače pod kraj prošlog vijeka, predstavlja drugu fazu. A ovako unutrašnje tržište daje osnova za razvoj one industrije koja je u prvom redu imala da mu služi. Tako u vezi sa podizanjem gradova, niču prve ciglane, a pilane liferuju sirovine za stolarske radionice, koje najviše rade za građevinarstvo i jednostavniji kućni namjestaj, prema potrebama malovaroškog čovjeka sa malim prihodom. Sve što je otmeniji svijet trebao, to se uvozi.

Niču dakle prva preduzeća kapitalističkog tipa, ali veoma skromnog oblika. Jedan od najvažnijih artikala masovne potrošnje, koji se ranije najvećim dijelom izrađivao u okviru seljačke zadruge, tekstil, nije dobio ni jedno preduzeće, nego vrlo kasno jednu fabriku čarapa i državnu fabriku ćilima. Tekstil je bio artikal rezervisan uvozu iz Austrije i Češke. Što se otkalo to je bilo na primitivnom stanju u seljačkoj kući, ali više koncem od konoplje i lana, nego pamučnim, kupljenim u gradu. I najveći dio potreba platna podmirivala je Bosna i Hercegovina na ovaj način, a ne kupovanjem u trgovačkoj radnji. Uopće svaka radnost koja se mogla razviti pod ovim prilikama imala je više zanatski nego industrijski karakter. Ali to nije više bio zanat stare Bosne, nego zanat stvoren pod novim prilikama za nove potrebe. Stari zanat imao je potpuno cehovski karakter. majstor je sjedio i radio zajedno sa kalfama, ako ih je uopće imao. On se još ponešto sačuvao, i posjetioci Sarajeva, Banje Luke, mogu da ga vide u posljednjim fazama izumiranja, razumije se već izmjenjenog pred Imaretom, Bezistanom itd. Zanat koji evate pod navodnim znakom, to su cipelarske i opančarske radionice sa po desetak kalfi, tipična manufaktura, za koju se sirovina, koža, uvozila iz Hrvatske i Slovenije. Tako isto konfekcije, stolarske radionice, kovačke, kolarske i sl. koje već upotrebljavaju komplikovaniji alat nego što je samo igla i čekić.

Promjene koje su izvršene u toku 40 godina bile su ogromne. Nikla je industrija u vidu nekoliko gigantskih preduzeća, kao

Privredne prilike u Bosni i Hercegovini

što je Štajnbajsovo preduzeće, sadašnji »Šipad«, Ajsler i Ortlib u Zavidoviću, kao što su fabrike duvana, električna centrala i tvornica karbida u Jajcu, rudnici uglja, željezare, fabrika soli i fabrika sode u Lukavcu. Za bosanske prilike to su giganti, ali front u proizvodnji koji su oni predstavljali bio je odviše uzak da bi mogao da povuče za sobom u jačoj mjeri svu ostalu privredu. Domaće tržište, iako je napredovalo, ostalo je skućeno. Napredovala je najbolje proizvodnja koja je imala plasman artikala van Bosne. A kod tog forsiranja proizvodnje igrao je presudnu ulogu austrijski kapital. I sam bez velikog kapaciteta, on nije imao interesa da izvjesna prirodna bogatstva Bosne iscrpljuje u većoj mjeri. Nalazišta pirita, mangana, olova, srebra, čekala su tako reći na onog ko će doći da ih raskopa. Ali s druge strane ni ta nalazišta nisu bila tako bogata da bi jače privukla kapital. Pa i koliko je bilo osnova za to, ostalo je uvijek jedno teško pitanje: pretovar u Bosanskom Brodu sa uskotračne željeznice na širokotračnu. Željeznica je ubrzala razvoj Bosne, ali ovakva, ona ga je u izvjesnom smislu i kočila.

Državni i privatni kapitalizam, stvaranje unutrašnjeg tržišta, uvlačenje sela u razmjenu robe, to su bile te velike privredne promjene. Pa ipak one su bile sporadične, ograničavale su se više na grad, na pojedine krajeve. Nasuprot ovom razvoju industrije i zanata, poljoprivreda je ostala primitivna i siromašna.

Prvi razlog tome je sam teren Bosne. Od 51.000 kvadratnih kilometara, pod šumom se nalazi više od polovine, 52%. Prave šume ima 46%, a 6% je krš. Visoke šume je više od polovine čitave šumske površine, i ovo je drveno blago moralo pružati najbolje osnove za šumsku industriju. Ali za poljoprivredu ne. Poljoprivreda je morala da ostane krčljava, više stočarska nego zemljoradnička. Još po popisu iz 1929 god. a od tada su se prilike promijenile minimalno, bilo je u poljoprivredi 272.108 gazdinstava. Ali veliki dio gazdinstava Bosne i Hercegovine bio je u brdu i kršu, u krčevini, sa vrlo malo mogućnosti đubrenja njiva, jer nema stajskog stočarstva, a vještačko đubre ne kupuje niti može kupiti iko. To je mali posjed, više puta samo veličine vrta, koji se mora obraditi sa velikim trudom pa da donese ploda, jer je zemljište pješćano i nageto, tako da ga kiše sapiraju i čine posnim. Kako je malo podloga za zemljoradnju vidi se i po samoj ograničenosti površine: ziratnog zemljišta bilo je po popisu 1921 god. 10,70% (u čitavoj zemlji taj je procenat nesrazmjerno veći, 21,76%, vrtova 0,27% (0,62%), zbog nedovoljnog gnojenja moraju se ostaviti pod ugarom 13,29% (3,69%), livada bilo je 8,21% (2,22%), pašnjaka 14,87% (10,52%), voćnjaka 0,86% (0,98%) i vinograda 0,86% (0,70%).

Malen posjed, uz to i brdovit teren i posno zemljište, uklo-
 čili su razvoj poljoprivredne tehnike. Samo Posavina ima
 nešto napredniju poljoprivredu. Dovoljno je pogledati po-
 ljoprivrednu tehniku pa da se uoči razlika između sjevernog
 uskog pojasa i ostale Bosne. Tuzlanska i banjalučka oblast imale
 su 1929. god. preko 53 hiljade plugova i preko 9 hiljada ralica.
 U čitavoj ostaloj Bosni i Hercegovini pretežu ralice preko 63
 hiljade, dok plugova ima samo nešto preko 11 hiljada. Za vuču
 se upotrebljava vo od domaće pasmine ili konj, oba vrlo izdrž-
 ljivi, ali sa malom snagom. Takva tehnika nije mogla dati neke
 naročite rezultate. Bosna je stvarno žitarski pasivna, izuzevši
 sjeverni dio. Taj artikl seljak prodaje samo po nuždi, jer će
 ga redovno morati dokupiti na proljeće. I zato još pred rat, a
 vjerovatno još i sada, moglo se naći seljačkih zadruga u kojima
 je starješina na kukuruz gledao kao na zlato i po tri godine
 držao rezerve u kukuruzanama (pletanim od tankog granja)
 kao gvozdenu rezervu za nerodnu godinu. Na sve se mogao na-
 govoriti, ali ne na to da proda, toliko je privreda u osnovi ostala
 primitivna.

Po statistici iz 1921 god. bilo je u Bosni i Hercegovini sve-
 ga 336.285 domaćinstava a od toga 272.108 pripadalo je zem-
 ljoradnji, 21.209 industriji i zanatu, 9.390 trgovini, 5.808 saob-
 raćaju, 10.510 javnoj službi i slobodnim zanimanjima, 1.191 u
 vojsci, 6.337 nadničara, 3.670 rentijera, ostalih 6.289. Prema
 tome u poljoprivredi je bilo 81% domaćinstava. Stvarno i ovih
 6 hiljada nadničara pripadaju kategoriji zemljoradnika. To je
 siromašni seljak koji je ostao bez zemlje i koji ide u najam da
 radi pod najgorim uslovima.

Po svom socijalnom sastavu, Bosna i Hercegovina ostale su
 seljačke zemlje. Tih 272.108 domaćinstava raspolažu sa ot-
 prilike 2,5 miliona ha t. zv. kulturne površine. To znači da na
 jedno gazdinstvo otpada prosječno 8.5 ha. Ali kao što smo vi-
 djeli, prave ziratne zemlje ima vrlo malo, samo jedna desetina,
 dok pod ugarom, livadama i pašnjacima ima 36%. Posjed je
 dakle vrlo malen, a i takav, on je kao što se i po tehnici vidi, na
 vrlo niskom stepenu, a sudeći po kulturama koje se gaje i plo-
 dovima koji se dobivaju, najveći dio kulturne površine može da
 se upotrijebi samo za stočarstvo. Dakle Bosna i Hercegovina
 su u stvari više stočarske zemlje. To je ekstenzivna poljopri-
 vreda i poznato je da mali posjed u tom slučaju nije 5 ha zem-
 ljišta nego 10 pa i više jer je potrebno imati vrlo velike kom-
 plekse da bi se stoka ishranila. Stvarno bosansko stočarstvo
 zavisi od paša u šumi na zemljištu koje pripada državi. Ono
 prema tome ima najgoru pašu i zbog toga i to stočarstvo mora
 biti najprimitivnije. Bosna i Hercegovina dolazile su 1921 god.

Privredne prilike u Bosni i Hercegovini

na prvo mjesto po broju stoke, jer je od 5 miliona goveda u zemlji gotovo jedna četvrtina (oko 1,2 miliona) bilo u Bosni i Hercegovini. Tako isto jedna petina konja 192.631 od 1.069.310, jedna četvrtina ovaca i to 1,7 miliona od 7 miliona, i jedna trećina koza, 520 hiljada od 1,5 miliona. Svinja već ima mnogo manje, samo jedna osmina, naime 278 hiljada od svega 2,373 miliona. Sve ove brojke iako su dosta stare mogu se i danas uzeti za podlogu kod rekonstruisanja slike privrede Bosne i Hercegovine, jer se njihova relacija nije sigurno ništa ili vrlo malo izmijenila. Ovak relativno veliki broj stoke ima daleko manji značaj kad se odredi kvalitet. Bosna ima svoj tip goveda, konja i svinja. Svi ti tipovi odlikuju se malim potrebama, ogromnom izdržljivošću, sposobnošću da žive pod najgorim uslovima. Ali zato su krave slabe muzare, volovi su dobri za brdski teren, ali efektivnost njihovog rada je mala, konji su izdržljivi i snažni za svoju veličinu, ali sve se to ne da ni uporediti sa onim kvalitetom koje posjeduju druge pasmine. U Bosni je plemenita pasmina još uvijek velika rijetkost, specijalno izvan onog uskog sjevernog pojasa. Takva stoka koja je glavni predmet zanimanja ujedno je najbolji znak siromaštva Bosne i Hercegovine. Kao glavni produkt, stoka bi trebala da bude i glavni artikl izvoza a prema tome i glavni izvor novčanog prihoda. Ali to može da bude samo u ograničenoj mjeri. Ova stoka nije za izvoz u inostranstvo nego samo za unutrašnje tržište, u prvom redu za potrebe gradske potrošnje mesa. Zato što je primitivno stočarstvo ne daje mnogo drugih proizvoda. Mlijeko se relativno malo prodaje i to samo iz područja neposredne gradske okolice. Buter seljak vrlo rijetko zna sam da pravi, i u sjevernoj Bosni tu vještinu donijeli su sobom doseljenici iz Galicije i Njemačke. Sir je primitivan i kad se proizvodi za tržište, kao na pr. travnički. Pokušaji da se ovčiji sir pripremi i po formi i po načinu nešto zgodnije za trgovinu još su vrlo ograničeni. Tako, ako se ne proda živo blago, glavni sporedni proizvod stočarstva je koža i vuna, oboje po kvaliteti slabo i zato niske cijene, a pogotovo zato niske jer je seljak daleko od izvoznog tržišta i prodaje trgovcu koji je samo mali skupljač koža za kakovu veću firmu.

Sjeverni pojas ima mnogo plemenitiju pasminu stoke, više je žitarski nego stočarski. Kad se uzmu brojevi ukupne žitarske proizvodnje u dobrim godinama, Bosna i Hercegovina mogu da pokriju svoje potrebe. Ali za veći dio Bosne i Hercegovine može se kazati da je pasivan i to onaj stočarski. I prema tome ostaje trajno otvoren problem kako da se ishrani veliki broj stanovnika. Spasava ga sezonski šumski rad i rad u rudnicima, ali i to samo u nekim krajevima. Zapadna Bosna i čitava Hercegovina, koje nemaju ni industrija ni komunikacija bolju od suviš-

nog stanovništva koje posljednjih godina sve više traži spasa u pećalbi.

Dajući privrednu sliku Bosne i Hercegovine pošli smo historijskim putem. Odabrali smo ga zato jer se tako mogu najbolje uočiti tendencije koje postoje u privredi i uslovi pod kojima se ona može dalje razvijati. Uostalom, sva privreda Bosne je u tom historijskom nastajanju. Danas posmatrana ona više govori o prošlom nego o budućem. Poslije rata u njezinoj strukturi nije se izvršila nikakva promjena, nisu izbile nove tendencije razvoja. Naprotiv popustile su one snage koje su jedno vrijeme i pored svih negativnih strana ubrzavale razvoj Bosne.

Bosna i Hercegovina ostale su poljoprivredne zemlje, ali njihova poljoprivreda je na niskom stepenu, iako ne najnižem, jer u tom pogledu još gore stoji Crna Gora, Sandžak, izvjesni dijelovi Dalmacije i Like. Uslovi za razvoj poljoprivrede nepovoljni su prvo zbog same prirode zemljišta, koje isključuje s jedne strane niz kultura, a s druge strane takovo je da otežava primjenu moderne tehnike. Malo ima takove površine koju bi mogao traktor da uzore.

Drugi momenat koji otežava razvoj privrede jest odnos koji postoji između industrije i poljoprivrede. Naime ako je industrija po obimu dosta jako razvijena, ona razvija niz potreba koje može da zadovolji poljoprivreda. Tražnja za izvjesnim artiklima, koje ona proizvodi, može da bude zbog jake industrijalizacije takova da se te prirodne zapreke ne osjećaju mnogo. Kad povuče za sobom razvoj poljoprivrede dobija i industrija od nje nov potstrek, i tako se međusobnim djelovanjem ovih dviju oblasti razvija unutrašnje tržište.

Ta međusobna zavisnost u Bosni nije velika, tako da snage razvoja koje postoje u tom procesu ne mogu da dadu velike rezultate. Mjesto živog unutrašnjeg tržišta, razmjene poljoprivrednih za industrijske proizvode i obrnuto postoji pre jedno razmišljanje. Industrija radi uglavnom za izvoz, a poljoprivreda, pasivna, ne lifieruje dovoljno za individualnu potrošnju, tako da se za sirovine i polupreradevine koje se izvoze, uvoze razne životne namirnice, počevši od najosnovnijih kao što je hljebno žito i slanina do tekstilnih proizvoda i obuće.

Reprezentativna industrijska preduzeća kao fabrika sode u Lukavcu, soli u Solinama, destilacija drveta u Tesliću, karbida u Jajcu, celuloze u Drvaru, duvanske fabrike i drvna industrija, sve one zapošljavaju znatan broj radnika, ali one rade za izvoz (ne samo van Bosne nego i van Jugoslavije). Jedini industrijski artikli koji se troše u zemlji to su ugadj i željezo. Novčani prihodi za ove radnike su često puta ispomoć za njega i njegovu porodicu na selu s kojim on nije prekinuo vezu. To nisu iz-

Privredne prilike u Bosni i Hercegovini

vori koji bi mogli osigurati poljoprivredi nova sredstva za dokupljivanje zemlje i podizanje tehnike, nego da se održi goli život. I tako se događa da ovaj radnik živi najprimitivnije, hrani se hljebom i slaninom ili crnim lukom na knjižicu u kantini, od povrća poznaje uglavnom samo grah i kupus, u toj poljoprivrednoj zemlji krastavac je poslastica, a i pored toga što je stočarska, meso se jede samo na velike svece.

Industrija nije dovoljno razvijena, a osim toga popustio je znatno tempo kojim se razvijala prije rata. Poslije rata u Bosni i Hercegovini nije niklo ni jedno značajnije preduzeće. Drvena industrija bila je počela da se povoljno razvija poslije rata, ali od 1928 ona je ušla u krizu, koja je malo popustila 1936 god., ali koja ni izdaleka nije odstranjena. U njoj je ostao još uvijek neriješen jedan težak problem, krupne i sitne industrije. Ova posljednja, nesposobna da se samostalno pojavi na svjetskom tržištu, a na unutrašnjem bez konkurentske sposobnosti, došla je u položaj zavisnosti na taj način što prodaju izvjesnog dijela svojih proizvoda mora da prepusti krupnim preduzećima. U industrijskom razvoju, najznačajnije je proširenje željezne industrije u Zenici. Da se odredi njegov ekonomski značaj treba istaći problem međuzavisnosti pojedinih grana industrija. Za tešku željeznu industriju trebalo bi da postoji čitav niz drugih industrijskih grana koje preraduju željezo. Bez toga ostaje ova grana privrede da strši kao stablo u golijeti, bez većeg efekta po razvoj privrede.

Nedovoljan razvoj industrije i usporen tempo su taj drugi momenat koji objašnjava spor tempo razvoja privrede Bosne i Hercegovine, onu ukočenost i mrtvilo života koja ostavlja deprimirajući utisak ako se samo provezete kroz bosanske varošice.

Ali to još nije sve. Jaka kočnica razvoju nastala je u periodu poslije rata zaduženjem poljoprivrede. Predratna poljoprivreda, primitivna bila je opterećena neriješenim agrarnim pitanjem, postojanjem kmetstva. Ta kočnica zamijenjena je drugom poslije rata, zaduženjem. Poslije rata potreba sela za novcem bila je veća zbog otvaranja makaza između cijena industrijskih i poljoprivrednih proizvoda na štetu posljednjih. Drugo zbog potrebe da se oporavi od posljedica rata. Treće povećanjem realnih tereta poreza i samog zaduženja. Zaduživanje često je imalo potrošački karakter, nije naimo bilo namijenjeno podizanju proizvodnje. Poslije rata ovaj potrošački kredit imao je primitivniji oblik. Seljak je uzimao na proljeće zito od spa-hije i vraćao mu u naturi, svakako pod teškim uslovima. Ali ovaj oblik zaduženja i kad je vrlo nepovoljan, razlikuje se od novčanog što je ograničen na jednu sezonu, dok se novčani pro-

teže na više njih, i tako se slaže kamata na kamatu. Nevjerovatno visoki kamatnjak, kod zeleniša i banaka nije se razlikovao, bio je teška kočnica razvoja, i ostao do danas. Potreba zaduženja dovela je do naglog procvata malih zeleniških banaka poslije rata, koje su sa deflacijom od 1924 i agrarnom krizom došle i same u krizu.

U čitavoj jugoslavenskoj privredi preteže poljoprivreda. Ujedno, ona pretstavlja njezinu najslabiju tačku, zbog svjetske agrarne krize, i bez obzira na nju zbog specifičnih razloga u samoj njoj, a to je sitni posjed, rasparganost parcela i prenaseljenost. Ovo stanje osjeća se utoliko teže što industrija nije dovoljno razvijena da izvuče poljoprivredu. Otud i ona pojava hiperpopulacije sela, suviše radne snage, koja nema posla i ne može da se ishrani. Ali pod opštim ovakvim prilikama pojedine zemlje imaju opet svoje specifične probleme, koji se javljaju u oštrijoj formi. I kad se dođe do tih problema, u našoj ekonomskoj literaturi obično se kao riješenje izbacuje parola, da treba da se pojača industrijalizacija, pa da će se tim riješiti problem poljoprivrede a time i privrede u cjelini.

Jedine zabluda industrijalizacije, ovako kako se često ponavlja, iako imaju u oštrijoj smislu što bi donijela riješenje, kad bi se ostvarila, u kojoj literatu tom što ne vodi računa o pretpostavkama industrijalizacije, u prvom redu o kapitalu koji je u tu svrhu potreban. I zato se pod tom parolom sakriva zahtjev da država bude ta koja bi svojom ekonomskom politikom pomogla industrijalizaciju. Privatna industrija zamišlja to u obliku subvencija i carinske politike, tako da je parola industrijalizacije kod nas faktično parola industrijskog kapitala koji misli samo na sebe. A da carinska politika može još više da otvori makaze cijena na štetu poljoprivrede i da državne subvencije još više pojačavaju pritisak na poreske obveznike, to se ispušta iz vida. I zato kad se konstatuje kako je teško stanje u kom se nalaze pojedine grane privrede, treba ga liječiti polazeći od prilika, svake pojedine grane. Mali posjed ne može se učiniti rentabilnim samom industrijalizacijom. Poljoprivreda ima svoje probleme kao i industrija. Jedni i drugi moraju se rješavati paralelno. To su pitanja dovršenja agrarne reforme dodjeljivanjem zemljišta, komasacija, zaduženja, agrarnog kredita, agrarne tehnike, oplemenjivanja stoke itd. A s druge strane industrijalizacija imala bi da se vrši prema potrebama poljoprivrede u prvom redu prema snagama njezinim da je snosi, jer u prvo vrijeme pao bi taj teret bezuvjetno na nju.

B. Sedmak

